Як не ховалася Рогозівка поміж болотами й лісами, війна все одно не обійшла її стороною: не було в ній хати, з якої хтось не пішов би на фронт: батько, син, чоловік. І надходили в її хати, як і в тисячі інших хат, похоронні, з такими скупими рядками, що підтинають не гірше коси, і так же сивіли за одну ніч жінки й матері, як і по інших селах сивіли, і малі діти росли без батьків, а дівчата не знаходили пари. Все це не минуло Рогозівки, і хоч убиті не лежали на її кладовищі, а були розкидані од Волги аж до Ельби, в пойменованих і безіменних могилах, я переконаний, що коли б їх зібрати докупи та поховати біля села, то виросло б іще одне кладовище, не менше од першого.

Тож горе не один рік гніздилося в оцих хатах, таких нині чепурних і веселих, та ще й зараз ви знайдете його пекучі сліди, бо й досі ходять по Рогозівці жінки,— адресати отих похоронних. І хай сльози давно вже виплакані, й зарубцювалися рани, і біль, гострий, як ніж під самісіньке серце, став спокійним та звичним, давнє горе оте тліє у кутиках вуст, скорботно опущених, у померклих очах — не згасне аж до могили.

Я не раз зустрічався з оцією старою вже жінкою,— чи йдучи з полювання, чи то повертаючись з лісу, чи просто прогулюючись,— і мені щоразу було аж незручно за власне здоров’я, за те, що мені хороше та весело відпочивається і жодні прикрощі не чіпляються безтурботної моєї голови: стільки горя було в оцій жінці. І не тільки ніби попелом притрушене волосся, не тільки болісні зморшки та вицвілі губи, й очі померклі,— вся згорблена постать її дихала таким устояним болем, що аж серце починало щеміти, коли дивишся на неї. Вона завжди проходила мимо, наче й не помічаючи стрічних,— згаслий погляд її був утуплений у далеке минуле, серед якого, мабуть, і досі жила, та й житиме, поки битиметься її зношене серце. Вона йшла собі мимо, і вуста її весь час ворушилися: із кимось весь час розмовляла, промовляла до когось, для сторонніх невидимого, а для неї такого реального, як оця ось хата, чи дерево, чи он той чоловік. Вона й справді гомонить увесь час, сказав мені дід Ілько, тільки на вулиці пошепки, а дома вже вголос. Гомонить до п’ятьох своїх привидів, що дивляться на неї зі стіни, з

фотографій, побляклих од часу,— вони й досі живі, тільки й того, що живуть десь дуже далеко, так далеко, аж листи, які вони їй надсилають, губляться у сивій тій безвісті. І коли я одного разу зайшов до неї в хату, коли вона стала розповідати про чотирьох синів своїх і п’яту дочку, то говорила про них не в минулому, а в теперішньому часі: "А Василь, той у Львові служить, оно звідти й фотографію прислав... А Маруся вийшла заміж у Брест: усе кличе провідати, та я ніяк не зберуся..." — і я ніяк не міг позбутися враження, що вони таки й справді живі, а не мертві, що Василь досі служить у Львові, а Маруся живе зі своїм чоловіком у Бресті.

— Осьо, гляньте!

Тут вона подає мені конверт, геть потріпаний, з адресою настільки вицвілою, що вже й літери ледь проступають на пожовклому тлі. Я довго вдивлявся у збляклий штемпель, аж поки розгледів число: лист був відправлений у червні сорок першого року, напередодні війни.

— Почитайте, оо я ж неграмотна,— просить вона і вивільняє з-під хустки вухо, щоб краще було чути. Я обережно кладу на стіл весь потертий на згинах аркуш паперу, читаю, ледь розбираючи зблякле письмо. Вона слухає мене з такою напруженою увагою, наче лист тільки-но прийшов з далекого Бреста.

— Бачите: кличе в гості,— каже вонаі і обличчя її на мить займається втіхою.— Поїхати б, так боюся, що не втраплю. Це ж так далеко...

Я мовчу. Я не знаю, що їй відповісти. А зі стіни, з ви-цвілих отих фотографій, на мене дивляться пильно очі покійників.

Мені чомусь найбільше врізалась в пам’ять її дочка, може, тому, що стара найчастіше розповідала про неї. Стрічала коло свого двору, кивала привітно, як давньому знайомому, таємниче запрошувала:

— А зайдіть, я вам щось скажу!

Я заходив до хати, як до могильного склепу, де мертві висіли по стінах і стрічали мене пильними поглядами: вони були наче у змові з старою,— їм — не вмирати зовсім, їй — не жити повністю, і мені самому іноді починало здаватися, Що вони й досі живуть, застиглі у часові, і щось важке та бентежне заповзало щоразу в душу. Я слухав стару, її останні найсвіжіші новини, яким було, сливе, тридцять років, і роздивлявся небіжчиків, і найчастіше затримувався поглядом на Марусі, може, тому, що ті, четверо, мали всього по одній фотографії, Маруся ж фотографувалася найчастіше і всі її фото висіли тут же, на стіні.

Ось вона сфотографована одразу ж по закінченні середньої школи: вираз обличчя такий, наче вона от-от пирс-не сміхом, фотографові, мабуть, довелося попоморочитися, щоб примусити її хоч хвилину постояти спокійно. А що ж тоді казати про її вчителів?

Протокол педради, яка відбулася 28-го вересня 1939 року в середній школі, де навчалася Маруся. Він потрапив мені до рук, коли я перебирав довоєнні шкільні архіви, чудом уцілілі, з ласкавої згоди директора школи. Архіви ж уціліли тільки тому, що колишній, ще з довоєнних років, директор був великим педантом і всі документи, які стосувалися шкільного життя, акуратно складав до великої, залізом окутої скрині. Коли почалася війна та треба було евакуюватися, він сам припильнував, щоб скриню віднесли в підвал, а оскільки приміщення школи вціліло, то скриня й простояла аж до 1950-го року, і новий директор, коли її виявили, наказав не чіпати нічого, бо в душі плекав план написати історію школи. Тож із його ласкавого дозволу я й переглянув шкільний той архів і натрапив на протокол, який стосувався Марусі.

На педраді обговорювалася негідна поведінка учениці дев’ятого Б класу Марії Баглай. Піонеірвожата, яка доповідала, повідомила, що вона бачила Марію з цигаркою в руках. На запитання, що вона робить, Марія швидко викинула цигарку і нахабно відповіла, що нічого. Коли ж піо-нервожата запропонувала їй пройти до директора школи, непокірна учениця відмовилася, ще й показала їй язика.

Не буду наводити виступи всіх педагогів — всі вони зводилися до одного: учителі засуджували поведінку Марії й вимагали суворо її покарати. Тільки викладач фізкультури, Лучко Петро Михайлович, спробував заступитися за учениці, але йому, мабуть, за це добре дісталося, бо він під кінець погодився з думкою інших.

Ухвала була одностайна: провести класні вибори, на яких за участю директора й завуча обговорити негідну поведінку Марії Баглай.

На жаль, протоколу цих зборів я не знайшов. Хоч мене дуже цікавило, як оцінили поведінку Марії її товариші. Не пам’ятала нічого і її мати, хоч та ж педрада доручила класному керівникові запросити на збори й батьків.

Другий документ стосується вже її заміжжя, в березні сорок першого року. Це, власне, й не документ, а розповідь сусіда Баглаїв, Яреська Похватного, який був на тому весіллі і так упився, що й не пам’ятає, як і вибрався з хати. Хтось його, мабуть, одтягнув до клуні та й уклав на солому, де Яресько й проспав до пізньої ночі. Прочунявся ж од того, що дуже змерз, та ще од якихось голосів, які лунали над самісіньким вухом. Хто то був, Яресько спершу не второпав,— дуже ж бо шуміло в голові, а потім упізнав голос Маріїного батька, який промовляв не до кого іншого, як до свого зятя, Степана. Батько, видать, добре підпив, бо верз таке, що аби був тверезий, то тричі одкусив би собі язика.

Наведу слова Маріїного батька, пригадані Яреським Похватним через тридцять років.

"Слухай, синашу, сюди: діло, канешно, твоє, та я не хочу, щоб ти на мене каменюку носив... Ото береш чорта з рогами, то я тобі його не накидав — сам собі вибрав... То вже як надумався, то з обротьки, гляди, не спускай і волі їй не давай... Це я тобі, як рідному синові..."

Що відповів Степан тестеві, Яресько не розібрав: дуже шуміло в голові. Він тільки подивувався на Марусиного батька, який, хоч і п’яний, задумав отаке намовляти на рідну дочку.

Степана, однак, та розмова не примусила задуматись, бо, кажуть, так протягом отого місяця, що був у відпустці, вклепався в Марусю, що світу білого через неї не бачив. "І ночував і днював у неї під хатою,— це знову Яресько.— Бувало, вертаюся з ферми... Я на фермі тоді сторожував... Еге, вертаюсь додому раненько і ще здалеку бачу: Степан. У формі командирській, при повному, сказати, параді, та все мимо Марусьчиної хати, все мимо неї... Підійду, поздороваюсь, то він мені козирне, ще й попиросою вгостить... Хо-о-роший був чоловік!.. А батька Марусьчин найбільше, видать, на неї сердився, що вона вчитися далі не схотіла... Еге... Кажуть, і віжками пробував її вмовляти, й добром просив — як на пень наїхав..."

— А що, вона й справді була така вредна?

— Та як вам сказати... Жили ж по-сусідському, то все було на очах... Воно хоть і дівчина, а поміж хлопців росла. А Баглаї всі до одного такі були розбитні, що земля під ними горіла... А з другого ж боку, попросиш що по-доброму, то охочішої дитини мов і в селі не знайти... От і судіть, якою вона була.

Отже, Степан, лейтенант-прикордонник, не роздумав після розмови з тестем, та й роздумувати, власне, було вже пізно: після сільради й такого бучного весілля, на якому побувала мало не вся Рогозівка. А невдовзі скінчилася Степанова відпустка і він повіз свою юну дружину аж на край світу — в Брестську фортецю...

І, нарешті, з третім документом я познайомився знову ж у Марусиної матері. Якось вона перестріла мене біля свого двору (видно, спеціально виглядала), та й позвала до хати, та й подала мені ще один конверт:

— А почитайте, що тут написано!— і на мить воскреслі очі її замерехтіли такою втіхою, що я одразу ж подумав: це знов од Марусі.

Це був документ, і він справді стосувався Марусі. Був це знову ж таки витяг із протоколу, але тепер уже стрілецьких змагань дружин червоних командирів, що відбулися далекого сорок першого року в Бресті. Як свідчив той протокол, Маруся зайняла перше місце, за що командування преміювало її дрібнокаліберною гвинтівкою.

Стрілецькі змагання відбулися восьмого червня сорок першого року, в передостанню мирну неділю.

Марусю, мабуть, трохи мучило сумління, що вона не пішла далі вчитися, бо, надсилаючи оцей протокол, ніби казала батькам: читайте та знайте, що не така я вже пропаща, як вам здається. До того ж унизу, вже її рукою, було дописано: "Як буде хто в районі, то зайдіть до школи й покажіть оце нашому фізрукові та передайте од мене вітання".

Оце, власне, і все, що я взнав того року про Марусю Баглай. І коли б не книга Смирнова, я, певно, більше й не повертався б до цієї рогозівської дівчини: поховав би її у своїх нездійсненних задумах, як десятки інших образів.

Пам’ятаю, як я приніс книжку з крамниці — в скромній сірій обкладинці, мов із солдатської шинелі викроєній, з лаконічним і водночас таким промовистим написом: "Брестська фортеця". Як розгорнув першу сторінку і вже не міг одірватися од книги, аж поки прочитав її до кінця. Сам учасник війни, я знову поринув у її атмосферу — у страшні її будні, змальовані з такою пронизливою ясністю, яка під силу тільки великим талантам.

Книга ця потім довго лежала на моєму столі: я все не міг розстатися з нею. Раз по раз брав її в руки і знову починав читати то один розділ, то другий: щось у ній підсвідомо шукав, до чогось докопувався, спершу не

розуміючи й сам, що мені од неї потрібно. Було весь час таке відчуття, наче я щось забув, щось дуже важливе, і оте, мною забуте, стосувалося Бреста й подій, описаних у книзі Смирнова. Аж зрештою я надибав у своєму письмовому столі на блокнот і, вже вкотре переглядаючи записи, наткнувся на один-єди-ний рядок: "Маруся Баглай, Брестська фортеця". Я прочитав отой запис і враз пригадав усе: і матір Марусину, і фото покійників, і лист од Марусі, який мати досі просить читати уголос і слухає так, наче його щойно видобули з конверта. Я згадав отой витяг із протоколу стрілецьких змагань командирських дружин і розповідь Похватного Яреська, і мені вже стало здаватися, що Смирнов обов’язково згадує у своїй книзі Марусю, тільки той спогад пройшов повз мою увагу. Я ще раз і ще перечитував книгу Смирнова, особливо ті розділи, де він згадує командирських дружин, але, на своє велике розчарування, прізвища Марусиного так і не знайшов.

Правда, й сам письменник не дуже щедрий на жіночі ті прізвища. Описуючи подвиг тієї або іншої жінки, Смирнов здебільшого змушений був із сумом закінчувати: прізвище встановити не вдалося. Не вдалося до цього часу дізнатись, як звали оту героїню, яка замінила за кулеметом убитого свого чоловіка і стріляла до останнього подиху. Чи "фрау міт автомат", "патлатої", "відьми", яка наганяла жах на фашистів, появляючись, як привид, і, як привид, зникаючи, сіючи смерть уже тоді, коли останні вогнища опору фортеці були остаточно погашені.

Хто вона? Звідки? В якому глухому підземеллі фортечному лежать її кості та й лежатимуть, поки не розсипляться на порох?

Розчарований, із таким відчуттям, наче я щойно втратив останню надію знайти хоч найменший слід дорогої для мене людини, я одніс "Брестську фортецю" до книжкової шафи...

Минали роки. Я довго не навідувався до Рогозівки, знову перебравшись у Тікач, аж минулого літа мені ще раз випала нагода погостювати в діда Ілька. Й одного разу, йдучи знайомою вулицею, я зустрів Марусину матір.

За ці кілька років вона ще більш подалася. Сива як лунь голова весь час трусилася, обличчя стало якесь землисте, ніби мохом покрите, вона йшла, ледь переставляючи ноги, а костур ходором ходив у висохлій на пергамент руці. Коли я привітався, вона звела на мене померклі очі й довго вдивлялася, не впізнаючи. І я враз відчув, що оцій жінці лишилося зовсім мало'жити на світі; що мине, може, місяць, а може, й менше, і вона піде, самотня, ніким не оплакана, в могилу, а за нею щезнуть назавжди і її п’ятеро дітей, бо ніхто вже більше не покличе до хати, не подасть читати листа, не розкаже, хто ото дивиться з фото. І такий біль пронизав моє серце, таке відчуття провини, що я забув про Марусю, нічого, власне, не зробив, аби дізнатися про її долю, так похмуро і тоскно стало на душі, що я вже був не радий ні погожому літньому дню, ні наступній зорьці вечірній, до якої з таким трепетним відчуттям святковості готувався ще зранку. Все враз померкло для мене, і я того ж дня, на великий подив діда Ілька, зібрався додому.

Приїхавши в Київ, дістав знову "Брестську фортецю" і став її перечитувати. І чим довше читав, тим частіше думав, що отією "фрау міт автомат", "патлатою", "відьмою" могла бути й Маруся, тим більше, що вона, як ніхто з командирських дружин, уміла так влучно стріляти. Я знову поїхав у Рогозівку, до Марусиної матері, й списав брестську адресу, ледь видну на замацаному конвертові, а потім узяв квиток до Бреста.

Брестська фортеця справила на мене зовсім інше враження, аніж я сподівався. Я так чітко уявляв собі її після книги Смирнова: оті суцільні руїни, £>ті гори битої цегли, оту землю, подовбану на смерть вирвами,— залишену для нащадків фортецю-музей... А тут — заасфальтована площа... І скільки я не ходив, так і не міг знайти хоча б клаптика незайманого того, що залишило по собі страшне літо сорок першого року. Навіть підвальні приміщення, де точилися останні рукопашні бої, й ті були прибрані так старанно, так ретельно підметені, так акуратно загратовані, що як я не напружував уяву, а так і не міг відтворити все оте пекло, яке тут коїлося.

І лише пізно ввечері, коли фортеця обезлюдніла, коли мені врешті вдалося забрести так далеко, що туди не сягало світло прожекторів, я знайшов те, що шукав протягом дня.

Понуро і чорно здіймалися стіни напівзруйнованого каземату, темніючи проваллями вікон, дверей та підвалів, що зяяли, наче рани наскрізні; бруківка під ногами стала нерівна, геть подовбана вибухами, а праворуч, в бік колишньої комендатури, бовваніли купи цегли й землі. Темінь здавалася тут особливо іустою та моторошною, а тиша стояла така, що кожен мій крок відлунював стоголосо довкола. Щось грізне й тривожне носилося в самому повітрі, наче душі по-леглих незримо ширяли довкола, і мені раптом здалося, що каземат от-от оживе, знову бризне вогнем, і з вікон, з дверей, із підвалів вибіжать у свою останню атаку ті, що загинули тут у сорок першому році.

І я враз уявив, як виходила в оцю тишу Маруся Баглай, на всю завмерлу фортецю одна, як скрадалася під цими стінами, які на той час іще дихали жаром боїв, як напружено вдивлялася в темряву, щоб першою помітити й вистрілити, і як кричали потім перелякано німці й сипали кулями, а Маруся зникала, мов тінь, щоб згодом з’явитися в іншому місці. Я так виразно побачив Марусю, її напружену постать, націлений уперед автомат...

Наступного ранку я розшукав вулицю і той будинок, звідки послала Маруся два свої останні листи.

Це був один із трьох будинків, в яких жили в той час сім’ї командирів. Великі триповерхові коробки з сірими стінами, що зберегли сліди од куль та осколків, вони замикали з трьох боків засаджений молоденькими деревами двір, а з четвертого пролягала вулиця, яка вела прямо до Північних воріт, через вузький кам’яний міст, що провисав над ровом із водою. Саме цією вулицею й бігли в той ранок двадцять другого червня командири, а на оцьому мостові їх стрічала злива куль, що відсікала їм шлях до Цитаделі...

Відшукав я й квартиру: вона була на першому поверсі, вікнами в двір. Там жили зараз інші люди, які, може, й уявлення не мали про попередніх її мешканців.

У той же день мені пощастило зустрітися з шофером, який поселився в Бресті невдовзі після його визволення, восени сорок четвертого року. Чоловік цей уже тоді водив вантажну машину і частенько приїжджав у фортецю за цеглою: розбите, розбомблене місто починало відбудовуватись, і цегла цінувалася на вагу золота. А тут були цілі гори цегли, що лишилася од зруйнованих казарм і будинків, і люди, розбираючи оті завали, раз по раз натикалися то на понівечену обгорілу зброю, то на засипані трупи наших бійців. Шофер же, до того ще й дуже молодий (йому було тоді всього сімнадцять років), поки вантажили його машину, вибираючи цілі цеглини, лазив по підвальних приміщеннях казарм та казематів, з немалим ризиком бути заживе похованим під важкими склепіннями, що, потріскані, похмуро і грізно нависали над головою. Іноді йому доводилося навіть лягати, щоб протиснутися крізь вузеньку щілину До сусіднього приміщення. Одного разу він опинився перед Напівзасипаним отвором, що вів у якесь підземелля.

Шофер уже знав, що вся Брестська фортеця поснована підземними ходами, прокладеними ще в той час, коли її будували, і випадково знайдений отвір тягнув його, як магніт. Однак у хлопця хватило глузду не полізти зопалу в нього, тим більше, що й пролізти не так легко було: гора каміння лишала невелику — тільки руку просунути — щілину* Тож, діждавшись вихідного, шофер прийшов сюди з відром, у якому було трохи солярки, клоччям і вербовим, щойно вирізаним пакілком — під смолоскип, з кайлом. Попрацювавши з годину, він розчистив прохід, намотав на палицю намочене в солярці клоччя, підпалив і, зігнувшись у три погибелі, просунувся в отвір.

В обличчя йому одразу ж ударив важкий застояний дух сирості й цвілі. Яскраво горів смолоскип, скапуючи додолу вогняними краплинами, в бентежно-червоному світлі проступав вузький хід із низько навислою стелею, з сірими, ослизлими стінами. Хід вів усе

глибше й глибше, западаючи донизу, і чим далі просувався юнак, тим похмуріше, гнітючіше ставало довкола, і його вже почав брати страх, що смолоскип от-от погасне, темрява, важка, як болотна вода, враз зімкнеться довкола, не випустить його із своїх нещадних обіймів. Він уже хотів повернути назад, та нараз побачив попереду якийсь підозрілий предмет — щось чорніло, зливаючись із земляною підлогою. Боячись і дихнути, хлопець підходив усе ближче й ближче, і, коли підійшов майже впритул, смолоскип мало не випав із рук: до нього шкірилось обличчя мерця. Загиблий лежав навзнак, наче в останню хвилину, перед тим, як померти, повернувся обличчям до неба, тільки над ним не небо було, а важко нависле склепіння, що ховалося в непроглядному мороці. І шофер, уявивши, як солдатові важко було отут помирати, самотньому, живцем похованому, весь аж здригнувся, і такий пронизливий жаль пройняв його серце, що всі страхи враз пощезали і він, охоплений єдиним бажанням хоч щось зробити для невідомого, нахилився над ним, потягнувся рукою до нагрудної кишені майже зотлілої гімнастерки.

Документів, однак, не знайшов, лише заржавілий пістолет лежав поряд із невідомим. Він забрав той пістолет і вже вдома, відмочивши його в гасові та почистивши, зумів витягти магазин: він був порожній, невідомий, мабуть, останнім пострілом покінчив з собою.

Після того шофер у підземелля не лазив, хоча був переконаний, що вся Брестська фортеця, особливо Цитадель, де точилися найзапекліші бої, поснована підземними ходами і наші воїни вміло користувалися ними навіть тоді, коли фашисти погасили останні вогнища опору.

Під враженням шоферової розповіді я питав себе, чи могла Маруся, залишившись сама, після майже двомісячних безперервних боїв, у яких вона, безсумнівно, брала найактивнішу участь... чи могла вона жити в отаких підзе меллях і вести боротьбу далі вже наодинці, без надії на порятунок, на те, що колись вирветься з-^під отих жахливих склепінь. Я знову повертався в думках до Марусиного шкільного життя, до раптового отого заміжжя, до її двох листів і виразно бачив її, запальну,

нестримно-рішучу, одну з тих натур, в яких вчинок передує намірові і які ніколи не зупиняються на півдорозі — йдуть до кінця. Такі люди ненавидять так же палко, як і люблять.

Весь той день, після розмови з шофером, я думав про Марусю — намагався якнайвиразніше уявити собі, як вона зустріла жахливий той ранок, коли на голови сонних людей у громовинні й полум'ї стали валитися стіни й стелі будинків, що потім робила і як опинилася у фортеці, разом із Степаном, бо Степан з першими ж вибухами снарядів напевно ж побіг у комендатуру, яка містилася в Цитаделі, поблизу Холмських воріт, а Маруся була не з тих жінок, які слухалися своїх чоловіків та спускалися в льохи будинків. Вона не відстала од Степана — прихопила тільки дрібнокаліберну рушницю, якою її преміювали напередодні війни, і проривалася разом з командирами через міст до Північних воріт, де свистіли вже кулі й лежали перші вбиті. Може, там, лежачи у кюветі, вона вперше вистрілила зі своєї рушниці, бо німці були за якихось півсотні метрів, на валу, і їхні голови раз по раз витикалися з густої трави.

А може, стала стріляти трохи пізніше, коли вони із Степаном добігли до комендатури, охопленої вогнем, вскочили до підвальних приміщень, де прикордонники вже зайняли оборону. Може, вона разом із ними брала участь у знищенні отого загону загарбників, який уранці двадцять другого червня прорвався у Цитадель і який знищили наші бійці.

Я уявляю її чорне вогнисте око, примружене в проріз прицілу, і закушен* губу, і щоку, притиснену до ще холодного ложа,— її перший постріл, коли вона почувала себе Ще мов у тирі, тільки тепер стріляли й по ній, а попереду замість мішеней були живі вороги, які бігли прямо на неї. Вона вибрала, мабуть, найкрупнішого німця, щоб не промазати, і цілилася йому прямо в обличчя, у перенісся, бо в неї ж була не бойова рушниця з нищівною кулею, а Дрібнокаліберна, заряджена малюсіньким шматочком свинцю. Я виразно бачу чорну кучму волосся, яка появляється то в одному вікні, то в іншому, й розпашіле боєм обличчя,— і переконаний, що вона стріляла, поки й не скінчилися набої, і Степан

уже не смів одсилати її вниз, до жінок та дітей, бо знав, що вона все одно його не послухається.

Потім вона озброїлася уже справжньою бойовою гвинтівкою, скорше спершу гвинтівкою, а не автоматом, бо автоматів на той час було ще мало, я сам пам’ятаю, що в нашому взводі був лише один автомат,— у помкомвзводу, і він носився з ним, як із писанкою... Маруся, певно, дістала автомат уже пізніше, і то не наці, а трофейний "шмайсер", з прямими, як пенали, магазинами, а поки що підібрала в убитого гвинтівку, надійну трьохлінійку, і, озброївшись нею, стала терпляче й старанно, як ото роблять жінки, полювати на ворога. Бо німці, яким не вдалося з ходу зайняти фортецю, які в перший же день зазнали втрат під фортечними мурами, невдовзі перейшли до облоги, взявши Цитадель у залізне кільце. З раннього ранку до пізньої ночі вони методично й настирливо довбали каземати снарядами й бомбами, засипали мінами й кулями, ведучи вогонь на повне знищення нечисленного гарнізону, і йшли на штурм аж тоді, коли, здавалося, все живе мало загинути, згоріти, змішатись із землею і битою цеглою, бо не було й шматочка, куди б не вцілила куля чи не вп’явся б осколок. Обійдіть нині Цитадель по зовнішньому ободові, подивіться уважно на вікна, звідки стріляли, відбиваючи численні атаки, наші бійці, на вікна, де місця живого немає, де цегла подовбана, подзьобана, пошматована так, що вікна ті й досі нагадують суцільні оголені рани... пригляньтесь пильніше до них — і вам не важко буде уявити, скільки куль та снарядів неслося щохвилини, щоміті туди з отих високих валів, наче навмисне насипаних по той бік Муховця, щоб із них було краще стріляти. І наші бійці не могли, звісно, тільки відсиджуватись, чекаючи, поки з’являться чергові штурмові загони. Кожна група, кожен загін, що вів відчайдушну боротьбу не на життя, а на смерть, став виділяти бійців, які найкраще стріляли, та й посилали їх полювати на ворога, що досить швидко навчився зариватися в землю і маскуватися. Недарма ж у німецьких донесеннях, які наводить у своїй книзі Смирнов, лунає так часто скарга на наших снайперів, що знищували насамперед командний склад ворога.

Тож Маруся, яка зайняла перше місце на стрілецькому змаганні, не могла не прилучитися до снайперів і ще затемна залазила по розбомблених, що загрозливо гойдалися, сходинах то на горище, то на самісінький дах, плескатий, як стіл, і, як стіл, оголений, де стирчали тільки масивні димарі, викладені_з міцної, мов залізо, червоної цегли. І якщо ті, що лишалися внизу, мали над головами хоч склепіння підвалів, які захищали їх од куль та осколків, то тим, що видиралися на дах, лишалися тільки димарі, за якими треба лежати, завмерши, з ранку аж до пізнього вечора і з нелюдським терпінням чекати на ту хвилину, коли навпроти виткнеться ворог і можна буде натиснути на гашетку. Не скажу вже про кулі й осколки, які густо свистіли довкола, на снаряди і бомби, що сипалися з неба — просто на тебе, такого беззахисного, такого оголеного, розіп’ятого на плескатій покрівлі: німці мали ще одного спільника, від якого неможливо було ні заховатися, ні зачаїтися, — з ранку й до вечора над змученою, розтерзаною, сто разів розстріляною фортецею полум’яніло, плавилось, нещадним вогнем проливалося сонце, і якщо навіть ті, що лишалися внизу, помирали й божеволіли од спраги, то як було їм, снайперам, як було лежати непорушно на розпеченій, мов жаровня, покрівлі чи під нагрітим до червоного дахом, відчуваючи, як останні краплини вологи випаровуються з тіла? Я не уявляю більшої муки, на яку вони йшли добровільно, і коли надходила врешті ніч і вони спускалися донизу, то вигляд у них був, як у мерців. А були серед них і такі, що вже й не спускалися,— не мали вже сил, і старожили Бреста розповідали після війни, що німці, оволодівши фортецею, скидали потім додолу їх висохлі трупи, легкі, мов те листя осіннє.

Маруся, мабуть, стала не менш страшною, ніж інші. Вона змінилася так, що й рідна мати її не впізнала б. Брудне, набите пилюкою волосся звалялося в кучму, і Маруся не раз щиро жалкувала, що його не обрізала. Від спраги, від нелюдської втоми дзвінкий голос її став глухим та охриплим, очі глибоко запали й блищали хворобливо та моторошно з-під червоних повік. Вона дуже схудла, і подраний, посічений осколками халатик теліпався на ній, як на вішалці, до того ж пообривалися гудзики, і Маруся підперезалася ременем, знятим з убитого. Вся в

синцях, у подряпинах, з почорнілим лицем, вона сама розуміла, якою стала страшною, і, мабуть, уникала Степана, боячись підсвідомо, що він її, отаку, враз розлюбить.

З тим більшою ненавистю полювала на ворога. Вона, здається, зараз для того тільки й жила, щоб, зачаївшись, підстерегти, прицілитись, вистрілити. Жодна куля її не пролітала мимо — поціляла точно в голову, разила на смерть.

Я не знаю, мережила вона приклад своєї рушниці, позначаючи черговою рискою вбитого ворога, як то робили пізніше наші снайпери... скорш не мережила — не до того було... але впевнений, що кожного разу, як лунав постріл і ще один ворог падав на землю, вона клала рушницю й опускала на руки напечене сонцем обличчя. Лежала отак непорушно півгодини, а може, й більше, відпочиваючи, хоч довкола аж двигкотіло од вибухів, бо німці після кожного пострілу її шаленіли... лежала, щосили заплющивши пекучі повіки, а перед гарячими очима її пливли вогняні кола, гойдався проріз прицілу й чорна мушка, і падали, падали підтяті кулями німці.

Полежавши отак, Маруся знову зводила голову, брала в руки гвинтівку. Обличчя її враз кам’яніло, сухі потріскані губи стискалися так, що аж мовби зростались, гостре підборіддя подавалося вперто вперед. Ледь витикаючись із-за димаря, вона обмацувала поглядом вал по той бік Му-ховця — кожен кущик, кожну травинку на ньому, і будь-який підозрілий рух вмить її насторожував, приковував зір і напружену увагу...

Шофер розповів про поєдинок між двома снайперами: німецьким і нашим. Причому додав, що снайпером нашим була ніби жінка. Вона так допекла ворогові, так його загнала під землю, що фашисти спеціально запросили з іншої ділянки фронту якогось уславленого снайпера, якогось аса, груди якого були в орденах та медалях.

Той снайпер кілька днів полював за Марусею. (Я переконаний, що це була тільки Маруся). Влаштовував хитромудрі засідки, розкладав опудала у військовій формі, користувався цілою системою люстеречок, біноклем, стереотрубою, у нього було кілька помічників, кілька асистентів, які миттю виконували кожну його команду, він од-сипався щоночі в місті, в готелі, у м’якій та чистій постелі, приймав душ і голився, їв досита, і мав досхочу води, і брав із собою щоразу баклажку з кавою; він весь був налитий бадьорістю й силою, а Маруся, якщо й спала, то на камінні, якщо й їла, то твердий, як залізо, сухар, якщо й пила, то ковток-другий затхлої, аж смердючої води, яку зі смертельним ризиком для себе удавалося іноді роздобувати захисникам Цитаделі, і, підіймаючись угору по розбитих, розбомблених сходинах, які от-от могли обвалитися й поховати її під собою, вона аж хиталася од утоми, від болю у висушеному, виснаженому тілі. В неї не було ні асистентів, ані біноклів, її не маскували майстерно виготовлені опудала — хіба що товариші по зброї, які гинули раніше од неї та Й лежали поруч, мов і в смерті своїй все ще цілячись із завмерлих гвинтівок; не мала вона навіть снайперської, з оптичним прицілом гвинтівки,— нічого того не було, до того ж вона не знала, що за нею полюють. А може, невдовзі й догадалася? Як одразу ж після її пострілу одна куля і друга вискнули біля самісінької скроні, а третя вп’ялася над головою в цеглину, бризнувши їй у очі червоними скалками?

Де вона була під час того поєдинку, я достеменно не знаю. Думаю, що скоріше на горищі, біля слухового вікна: на дахові вона навряд чи протрималася б довго проти досвідченого снайпера.

Кілька днів, розповідав шофер, тривав отой поєдинок. Офіцери німецькі билися об заклад, коли їхній ас покінчить із більшовичкою: сьогодні чи завтра, а Маруся, зрозумівши, що за нею полюють, непорушно лежала на гарячому, як пекло, горищі, біля слухового вікна, і в ній, здавалося, жили тільки очі, прикуті до протилежного берега. Вона швидко розкусила всі хитрощі ворожого снайпера: і опудала, й шоломи, що час від часу появлялися над траншеями, і чекала, не знаючи, що буде перше: її постріл чи куля, яка безшумно влетить у вікно і вп’ється

їй межи очі. Вона чекала й чекала, завмерши біля того вікна, і, коли їй нарешті здалося, що вона його помітила,— невиразну пляму на зеленому тлі,— вона ще довго вдивлялася, довго вагалась, аж нарешті прицілилася й спустила курок...

Цього німця не поховали на кладовищі в Бресті: поклали в цинкову труну й повезли в Німеччину — з Марусиною кулею в черепі.

Маруся ж, спустившись донизу, забилася в найглухіший закуток і, знеможена, одразу заснула. Спала так міцно, що її не могла розбудити ні стрілянина, ні вибухи, од яких все аж трусилось довкола. І лише тоді, як спливла літня ніч і сірий світанок непривітно й похмуро заглянув у розстріляні вікна, вона проснулась і, звично взявши рушницю, подерлася вгору...

А потім не стало Степана...

Достеменно не знаю, як загинув Степан. Може, легко й безболісно, відбиваючи чергову атаку фашистів,— вп’ялася куля в голову чи в серце, і він упав, не усвідомивши навіть, Що то вже смерть, і всі муки для нього враз обірвались. А може, конав кілька днів, із осколком в животі, може, гриз собі руки од несамовитого болю, як товариш мій гриз: До м’яса, до кістки, і, впадаючи в марення, кликав щоразу

Марусю.-А вона сиділа над ним і нічим не могла йому допомогти. Не могла навіть заплакати: в сухих, гарячих очах не було і краплини вологи, бо вся Брестська фортеця, вся Цитадель конала од спраги, і коли я ходив довкруж неї, вже в 1975 році, то мені здавалося, що цегляні стіни потріскалися не стільки од вибухів, скільки од страшного безводдя. Маруся сиділа над Степаном, застигла у відчаї, бо не було навіть лікаря, щоб його хоч оглянути, не було навіть бинтів, щоб перев’язати жахливу ту рану, не було води, щоб змочити його на суцільні рани розтріскані губи, і кожен стогін його різав її, як ножем. Брала його гарячу, мов жарина, голову, клала собі на коліна, пестила

обличчя — безслізно, безмовно, терзаючись власним безсиллям. Може, він отак і помер, на колінах у неї, і вона довго над ним сиділа, застигла, мовби померла разом із Степаном.

А може, він загинув, як багато захисників Цитаделі: поцілила бомба чи підривники спустили в димохід вибухівку, і склепіння не витримало — обвалилося багатопудовими брилами, поховало всіх, хто під ним був, і живих і мертвих. Може, Маруся підбігла до тієї страшної могили, коли вона ще курілася, ще була огорнута пилом, і їй усе здавалося, що Степан не загинув, що він лежить там, під камінням, живий, що він кличе її і чекає на неї, хоч минув, може, тиждень, а то й другий і довкола не лишилось нікого: одні загинули, інші потрапили в полон, а решта рушила вночі на безнадійний прорив, під час якого мало хто зостався живий, вона ж лишилася на місці.

Тепер ми знаємо, як німці прочісували Цитадель, коли згасло останнє вогнище опору. Як обшукували всі підземелля й склепи, виловлюючи поодиноких уцілілих бійців, як жбурляли гранати в усі закутки й вели вогонь з автоматів, щоб нічого живого не лишилось за ними. Можна тільки догадуватись, як перебігала Маруся з склепу в склеп, рятуючись од тієї облави, як перелазила через гори битої цегли й обпаленого, пошматованого металу, через численні трупи полеглих, а вслід їй гриміло й стріляло, і їй, мабуть, здавалося, що вся ворожа армія полює на неї. Як вона ускочила до останнього склепу, бо попереду не було вже ходу — глуха лиш стіна, як упала, знеможена, додолу, а потім, одсапавшись, звелася й приготувалася до останнього бою, бо німці були все ближче й ближче, високі різкі голоси лунали вже поруч,— ще мить, і до приміщення влетить граната або просунеться автомат і бризне вогнем. Можна собі уявити, як Маруся обвела востаннє поглядом глухий отой склеп і, $же ні на що не надіючись, зачепилася зором за виступ стіни, як метнулася в той бік, щоб прикритись од куль та осколків, і як враз побачила хід, шо вів у підземелля.

Це, власне, й не хід був, а продухвина, крізь яку в оте підземелля потрапляло свіже повітря: невисока й вузька, зовсім не розрахована на

те, щоб у неї могла пролізти людина. Та Маруся не мала куди діватися, голоси лунали вже поряд, і вона полізла в щілину, обдираючи шкіру, шматуючи й так подраний одяг. Якусь мить їй здалося, що вона так і не продереться,— стіни наче розбухли й здушили їй груди, —аж затріщали ребра — Маруся щосили рвонулася і, майже втрачаючи свідомість од гострого болю, який пронизав її всю, впала по той бік: у тьму, в прохолоду, у сирість, на долівку, що западала круто донизу. Вона котилася вниз, болісно стукаючись то головою, то спиною, і тримала щосили гвинтівку, й польову сумку, в якій ще лишилося трохи набоїв, і сім сухарів, та дві грудочки цукру (цукор вона знайшла ще сьогодні вранці в кишені вбитого). Вона ще котилася, коли там, за стіною, вгорі, лунко бабахнуло: вони таки кинули гранату перед тим, як увійти. Зупинившись, вона так і лишилася лежати, приголомшена, а там, угорі, лунали чужі голоси, потім хтось вигукнув, наче над Мару-синим вухом, і водночас замиготіло, загримотіло, засвистіло і на Марусю густо посипалося зверху. Пострілявши ще трохи, вони невдовзі забралися, й Маруся за весь час, що минув з дня війни, поринула в тишу. Тиша була така предковічна, така глибока, така незвична для неї, що Марусі аж защеміло на серці й захотілося плакати, тільки сліз не було, очі лишалися сухі, як пересохлі стеблини, їй часом здавалося, що вони аж покриті пилюкою. Вона провела шорстким, як терпуг, язиком по сухому піднебінню і звично подумала про воду, про ковток єдиний води, за який оддала б півжиття,— із того, що їй лишилося.

ї тут, окрім тиші, до її свідомості пробилося ще одне чудо: вона стала раптом відчувати, як її виснажене, на тріску висохле тіло стало немов набухати, мов наливатися вологою,— боячись ще повірити, вона доторкнулася долонею до підлоги: земля була аж мокра. Маруся швидко намацала стіну — стіна теж була мокра, і тоді, забувши про все на світі, аж застогнавши од нетерпіння, вона припала обличчям, розтуленим жадібно ротом до тієї стіни, і терлась об неї, й лизала її язиком — не могла ніяк одірватися...

Охоплена непоборною млявістю, майже весь час спала, відчуваючи, як у неї все входить і входить волога. Вбирала її всім тілом, мов пересохла рослина. Часто просиналася,

З А. Дімаров здригаючись, бо скрізь сон їй лунав то вибух снаряда, то міни, так виразно й чітко, що важко було повірити, що то лише примарилося. Зводила важку голову, а довкола стояла густа пітьма, й більше нічого, і вона знову заплющувала гарячі очі й поринала в тишу, що гойдала її й приколисувала.

65

Прокинулася врешті од того, що змерзла. Тремтіла всім тілом і ніяк не могла зігрітися. Вистукуючи зубами, Маруся ледве звелася: все тіло боліло, наче побите, і крутило в суглобах, й судомило. Відчула враз голод, вперше за багато днів: досі хотілося тільки пити, полізла до сумки, дістала сухар. Згризла його, але голод не вгамувала: їсти захотілося ще дужче, і Маруся незчулась, як з’їла й. другий. Аж коли полізла за третім, примусила себе відсмикнути руку: лишилося всього п’ять сухарів, а вона не знала, коли дістане їжу і чи дістане взагалі. Натомість узяла грудочку цукру, поклала її під язик, щоб довше тримати в роті.

Трохи наче полегшало. Принаймні не так стала тремтіти. Намацала гвинтівку й подерлася вгору, до отвору, який сірів оддаля вузькою щілиною.

Під самою продухвиною зупинилася, прислухалася: по той бік було тихо. Маруся ще трохи постояла, поки переконалася, що там і справді нікого немає. Поставила гвинтівку так, щоб її можна було потім дістати рукою, спробувала знову пролізти в отвір.

Пролізти ніяк не вдалося. Чи то щілина повужчала, чи тіло набухло, напившись вологи, тільки як не намагалася Маруся протиснутись, як не

просувала то плече, то голову, вона застрявала і мусила одступити. Трохи перепочивши, вона знову й знову лізла в прокляту щілину, аж поки, зовсім знесилена, майже впала на землю.

Вже розуміла, що тут їй не вибратись. Треба шукати іншого отвору, якщо не хоче лишитися назавжда в підземеллі. Пітьма, яка досі оберігала її від палаючого, що й мозок висушує, сонця, яка стерегла її сон і приносила спокій, враз мов змінилася: щось зловісне й похмуре вчувалося в ній, щось підступне й вороже, і Маруся ще раз спробувала пролізти в продухвину. Потім, зважившись, підібрала гвинтівку й сумку, рушила вглиб.

Обережно просувалася вперед, тримаючись рукою за стіну. Весь час нагиналася, бо їй усе здавалося, що стеля попереду провисає донизу, і вона боялася забити голову. Вона йшла і йшла, наосліп переставляючи ноги, і щоразу ставало все вологіше й затхліше, і стояв густий дух цвілі, як у старому, занедбаному льоху. Десь поруч капотіла вода, краплини падали так дзвінко і лунко, мов були відлиті з ясного металу, але під ногами вода не текла, хоч Маруся, здавалося, спустилася глибоко вниз. Вона йшла і йшла, а підземному коридорові не було кінця-краю, він повертав то вправо, то вліво, а в одному місці розгалузився на два самостійні ходи. І Маруся, повагавшись, пішла праворуч, може, тому, що трималася за стіну правою рукою.

Ось підлога мов стала забирати вгору. Хід наче звузився, бо Маруся стала торкатися плечима то однієї стіни, то другої. Вона пішла швидше і опинилася на дні якогось колодязя. Стала обмацувати стіну й невдовзі наткнулася на товстий металевий прут, загнаний у цеглу. Прут був, мабуть, весь покритий іржею, бо з нього аж посипалося, Маруся повела рукою вище і намацала ще один, а вище був ще... Вона пригадала одразу каналізаційні колодязі й металеві скоби по стінах — своєрідні драбини.

Повісила сумку на одне плече, а гвинтівку на друге, подерлася вгору. В обличчя їй густо сипалася іржа, та вона вперто дерлася вверх,

аж поки не вдарилася головою об люк. Спробувала зопалу його зрушити з місця, але люк наче прикипів до залізного обводу, до того ж заважали сумка й гвинтівка. Обережно спустилася донизу, скинула гвинтівку й сумку. Повагавшись, дістала два сухарі: мусила поїсти, бо від голоду її аж занудило. З'їла останню грудочку цукру і знову подерлася вгору.

Верхня скоба була вбита під самісіньким люком. Маруся щосили вчепилася в неї і головою, плечима — всім тілом вперлася в люк. Вона тисла і тисла, ні на мить не даючи собі відпочити, вчавлюючись плечима в ребристу поверхню, в неї аж у спині тріщало і молотом било в скронях, та вона говорила собі, що мусить зрушити люк, бо інакше загине... Ще раз!., ну, ще раз!., і тиснула, тиснула, зціпивши зуби, аж поки люк зірвався, одскочив, як пробка, і їй в обличчя хлюпнуло сухе, аж гаряче повітря.

Виставивши голову, Маруся сторожко оглянулася довкола: в приміщенні, до якого вона потрапила, нікого не було. Це був один із склепів, перетворений на кухню: посередині височіла довжелезна плита, а довкола валялися казани та відра. Німці, певне, навідувалися й сюди, бо в посудинах зяяли дірки од куль, а двері, які вели в сусіднє приміщення, висіли, посічені, лише на одній завісі: вони й сюди кинули гранату. Інші ж двері, що вели, мабуть, надвір, були зачинені, а поруч із ними великим чотирикутником зяяло вікно і в ньому не лишилося жодної щибки. Переконавшись, що поблизу нікого немає, Маруся спустилася в колодязь, підібрала гвинтівку й сумку, знову подерлася вгору.

Велика чавунна плита мала аж вісім конфорок. Весь посуд, що стояв на ній, був зметений на підлогу, хтось мов аж потоптався по ньому, щоб більше тут ніщо не варилося. Маруся обстежила всі підряд казани. Всі вони були порожні, лише в одному на самому дні темніла якась зцементована маса, тверда, наче камінь. Маруся ледь одколупнула невеликий шматочок, попробувала: це була пшоняна каша, яку варили, мабуть, ще двадцять другого червня, за годину до війни, бо каша була як слід і не вварена, попадалися тверді пшонини, але це все ж була їжа, і Маруся не стала нехтувати нею. Понишпорила по кухні, знайшла під

лавою обламаний ніж, стала старанно видовбувати затверділу кашу — одламувати цілими шматками.

Враз зупинилася, завмерла: вчулися кроки, голоси. Зірвалася, мов на пружині, вхопила гвинтівку, кинулась за плиту, присіла. Тупіт і голоси наближалися, ішло, мабуть, багато людей, і то були вороги, бо хто ж, окрім німців, міг отак відкрито ходити серед білого дня... Маруся дослала у патронник набій і приготувалася вистрілити, як тільки перший німець появиться у дверях.

Але вони пройшли мимо. І Маруся довго сиділа, ослабла.

Потім підійшла до вікна, обережно виглянула.

Перед нею простилалася величезна площа, подовбана, мов віспою, вирвами, всіяна потрощеним військовим майном, а попереду височіла напівзруйнована фортечна церква, в якій перед війною був клуб і куди Маруся щосуботи ходила з Степаном — дивитися кіно. При згадці про чоловіка їй одразу здушило в горлі, Маруся на мить заплющила очі, стисла щосили повіки. Гаряча, як розплавлений свинець, сльоза видушилася з-під повік, покотилася, обпікаючи, по щоці, висохла на півдорозі. Маруся провела долонею по шкарубкому, давно невмиваному обличчю, глибоко зітхнула, знову стала дивитись у вікно.

Рахувала німців. їх було до біса, вони ходили по всій площі, ніби щось розшукуючи, бо нахилялися раз по раз, про щось перегукуючись; вони були, мабуть, дуже веселі, у що врешті вдалося покінчити з ^захисниками фортеці, що їм уже ніщо не загрожує; вони були просто щасливі, що смерть їх обминула, і Маруся, аж задихнувшись од ненависті, просунула гвинтівку у вікно.

Та одразу ж і схаменулася. Подумала, що цей постріл може бути для неї останнім... ну, ще раз... ще двічі встигне вистрілити, уб’є іще двох, але ж інші лишаться живими й так же безтурботно та весело

походжатимуть оцією площею, копирсаючи знічев’я трупи наших бійців... Сухо і зло дивилася Маруся на ворогів, і в голові у неї вже мерехтіла думка, що вона повинна зробити так, аби вони й завтра, й позавтра, і багато днів наперед не почували себе отут так безпечно... Щоб ходили, нагинаючись та оглядаючись, щоб із кожного вибитого вікна, з-за кожної руїни їм ввижалася націлена зброя.

Опустила гвинтівку, одійшла од вікна. Відкрила сумку, дістала набої. Разом із тими, що в магазині, лишилося дев’ять,— довго не повоюєш, навіть коли кожною кулею поціляти у ворога. Треба шукати іншу зброю, найкраще — автомат, з якого можна скосити однією чергою не одного, а кількох ворогів, з якого можна стріляти, майже не цілячись, перебігаючи з місця на місце. Саме така зброя й пасувала б зараз найбільше Марусі.

Зібрала патрони, знову заходилася вичищати казан: це все ж була їжа, і вона вирішила забрати її всю.

Набила майже повну сумку. Потім підійшла до побитих дверей, що звисали на одній завісі. Одхилила, скільки могла, заглянула в сусіднє приміщення.

Тут було голо і порожньо. Валялась лише цегла, та в одному із закутків лежала солома. Маруся хотіла була одпустити двері, та враз подумала, що солома їй може придатися: їй весь час доведеться користуватися підземеллям, тож треба щось підмощувати, коли лягатиме спати. Набрала повен оберемок соломи, вкинула в люк. Решту ж розтрусила довкола, нагорнула й на люк, взяла обважнілу сумку й гвинтівку, полізла в колодязь.

Насунула люк і одразу ж пірнула у темінь.

В ту ж ніч Маруся пробралася до Муховця: вмитися, напитись свіжої води. Німці в^ке не жбурляли ракети, не прострілювали з кулеметів кожен сантиметр,— впевнені, що з захисниками покінчено, вони відразу

зняли облогу, відвівши свої частини на відпочинок, і Маруся безборонно пробралася до Трьохарочних воріт, спустилася до річки.

Перед нею плюскотіла вода. Багато води, море води — Маруся пригадала одразу, як іще кілька днів тому вона мало не божеволіла, дивлячись на оцю воду, як гинули наші бійці, намагаючись добратися до неї, як просив увесь час пити Степан, помираючи, а вона не могла йому дати й краплини, хоч поруч, за десяток метрів, текла невпинно вода, оця ось вода, сотню разів жадана і стільки ж проклята,— як Маруся її ненавиділа'часом, оцю воду, що жорстоко й бездушно текла собі мимо, а вони помирали од спраги!

Тепер перед нею багато води, але не було кому її пити. Вмер Степан, так і не діждавшись хоча б краплини, загинули всі, змучені спрагою, і вода вже не потрібна нікому, навіть стінам оцим, що, подовбані, зранені, піднімалися, чорно й понуро, за її спиною. Маруся повільно занурила одну долоню і другу, потім довго вмивалася, і їй усе здавалося, що то не вода, а сльози, бо вона мала аж солонуватий грисмак.

Умившись, присіла тут же, на березі, випростала ноги, розслабила тіло. Хотілося про все на світі забути, дати собі перепочинок хоч на хвилину,— відкинувшись назад, Маруся звела догори мокре, мов сльозами вмите, обличчя, і ніч дихнула їй прямо в очі, гойднулася всіяним зорями небом. Це було розкішне літнє небо, де зорі сяяли, як діаманти,— на оксамитному чорному тлі, де поодинокі хмаринки дрімали легенькими тінями, де вітерець віяв ледь чутно й ласкаво,— воно струмувало, переливалося, хлюпотіло над Мару-синою головою, дихало, мов зачароване, не потривоженим спокоєм, воно, мабуть, пахло тонко і ніжно, хоч Маруся не могла його почути: інший запах доносився до неї, огортав її з головою,— од Цитаделі, од зруйнованих стін. Запах гару й тліну, різкий та пронизливий, густий, як смола, він скочувався донизу темними хвилями, дер у горлі, чадом наповнював груди,— запах війни, смерті й руїни, і Маруся належала йому до кінця. І вона звелася, як не важко було їй це зробити, і пішла од річки: у Цитадель, у склеп, ідо зяяв великим чорним отвором.

Кілька ночей обстежувала каземати, вивчаючи всі ходи й переходи. Перебиралася крізь завали, протискалася в щілини, зрушене нависле каміння погрозливо потріскувало над головою, а в ноги і в руки впивалося гостре залізо. Інколи доводилося повзти через трупи, бо мертві лежали повсюди, й Маруся вся аж здригалася, натикаючись рукою то на холодне обличчя, то на затверділі, як залізо, бинти. Та вона вперто пробиралася все далі й далі: мала облазити, вивчити, запам’ятати всі ходи й переходи, всі склепіння й підвали, якщо хотіла, щоб німці її не впіймали одразу, після першого ж пострілу. І, скрадаючись, повзучи, пробираючись, обдираючи коліна й лікті, весь час зауважувала, закарбовувала в своїй напруженій пам’яті: ось звідси буде добре стріляти... а сюди ось втікати... тільки сюди, в оцей ось прохід, а не в той, що праворуч, — там глухий закуток...

Поверталася під ранок геть зморена, в голові шуміло й дзвеніло, а тіло мов побувало у вальцях. Переборюючи спокусу впасти на підлогу тут же, на кухні, спускалася в колодязь: у сирість і цвіль, у пітьму. Тут на неї чекала постіль: трохи соломи, й вода у відрі, й сумка із кашею. Дозволяла собі щоразу брати по жмені — не більше, щоб вистачило якомога надовше, довго жувала кожну крихту, кожну зернину, обдурюючи завжди голодний шлунок. А лягала спати — відносила сумку подалі: вже спіймала себе одного разу на тому, як, сонна, залізла до сумки і набивала рота кашею.

Довго лежала, неспроможна заснути. Не поринала спогадами в довоєнне життя: воно їй здавалося нереальним, як сон, краще й не згадувати, щоб не завдавати собі зайвого болю. Думала вперто й напружено, як краще дістати автомат і побільше набоїв до нього.

По автомат піде вночі, а не вдень: надто багато німців вештається по території Цитаделі, не дадуть їй і вискочити — підстрелять, уночі вони ходять поодинокими парами, патрулюючи мертву фортецю. Маруся вже встигла все розгледіти, вона навіть вивчила їхні маршрути: кожна пара завжди ходила однією й тією ж дорогою й повертала назад в одному й тому ж місці — ні на крок далі чи ближче... німецька

пунктуальність, чи що... що ж, хай буде й пунктуальність, вона зараз Марусі на руку, Маруся точно зможе розрахувати, коли вони пройдуть повз неї... Вона вже намітила й склеп, од кухні подалі, щоб погоня не кинулась одразу сюди, до того ж там лишилася навпроти невисока стіна — німці проходили мов коридором, та стіна її прикриє в перші хвилини од куль, коли інші здіймуть тривогу... Маруся хотіла все врахувати, бо кожна несподіванка може стати для неї фатальною... навіть те, що їй доведеться стріляти двічі підряд, щоб німець, який лишиться живий після першого пострілу, не зрізав її автоматною чергою. Тож їй треба вистрілити вдруге якомога швидше, майже не цілячись, як стріляють мисливці, коли дичина зненацька набігає на них, і Маруся вже вкотре брала гвинтівку й пересмикувала затвор, викидаючи й заганяючи набій у патронник,— добивалася того автоматизму, який один тільки й міг її врятувати.

Мені не вдалося встановити достеменно, в яку із ночей Маруся вийшла здобувати автомат. Можу лише сказати приблизно: десь наприкінці липня, не пізніше, бо вже в серпні, в перших числах його, серед німців стала розповсюджуватись чутка про "фрау міт автомат". Не можу й стверджувати, якою була ота ніч: місячна чи хмарна, темна чи залита сяйвом,— можу лише здогадуватись, що Маруся скорше вибрала ніч місячну, бо в темряві легко й промахнутися, а вона мала влучити напевне.

Отже, зупинимося на місячній ночі. Виведемо в небо, чисте од хмар, повного місяця: він буде дуже потрібен Марусі. Хай заллє Брестську фортецю, всю Цитадель сріблястим сяйвом своїм — висвітлить кожен предмет, що ними в той час була всіяна площа. І руїни казарм 333-го стрілецького полку та прикордонної застави й комендатури, що містилися біля Тереспольських воріт, і зруйновану церкву^ посеред площі, і колишній штаб польського корпусу, напів-зруйнований ще в 1939 році, йому чомусь тепер найменше дісталося, може, німці зважили на те, що приміщення було перед війною порожнє, і розметані, потрощені вози й гармати, і роздуті трупи коней, з задраними до неба копитами, і гори битої цегли та арматури, й густі вирви, більші та менші,

— хай висвітлить усе, а насамперед німців, які походжали парами, патрулюючи мертву фортецю.

Вони були такі ж безтурботно веселі, як і ті, що вешталися вдень, вони то розмовляли поміж собою, то перегукувалися голосно, через усю площу, вони недбало тримали автомати на грудях, а то й зовсім за спинами, бо не мали чого вже боятися, бо мертві, як відомо, не стріляють, а фронт відкотився ген-ген так далеко, що на сході давно вже затихло, навіть уночі. І ці двоє, яких чатувала Маруся, теж не боялись нічого: спокійнісінько йшли бруківкою, поміж казематом і невисокою кам’яною стіною, й автомати погойдувались, підвішені на ременях через шию,— один німець награвав на губній гармошці щось веселе й зухвале, а другий підспівував, і вони час од часу голосно реготали, бо слова, мабуть, були смішні й не дуже пристойні. "Пауль!.. Йоган!.." — гукали до них з того боку площі, з певною ноткою заздрощів, бо коли одним дуже весело, то іншим завжди трохи заздрісно, і ще щось кричали, мабуть, питаючи, з чого вони там так регочуть, а ці двоє так же голосно відгукувалися, у два голоси, і знову бралися до своїх музики й співів. Вони були обоє дуже веселі—тим більша злість закипала в Марусинім серці, бо недалеко лежав її Степан, тепер уже мертвий, бо довкола лежали загиблі її співвітчизники і їх навіть не поховає ніхто.

Вона пропустила чужинців повз себе раз, пропустила і вдруге, бо все ще вагалася, як краще стріляти,— в спину чи в груди. Вирішила нарешті, що в спину, бо тоді в другого буде менше шансів поцілити в неї, поки вона перезаряджатиме гвинтівку, пропустила їх ще раз і, приготувавшись, стала чекати. Стояла, обпершись плечем об стіну, окутана чорною тінню, що обривалася одразу ж за отвором, мов

відсічена срібним ножем, тримала напоготові гвинтівку, а серце гупало так, що аж здавалося, що й стіна хитається за кожним ударом. Заплющила очі, кілька разів глибоко вдихнула і видихнула, наказуючи собі заспокоїтись.

Прислухалася. Ось музика й спів враз залунали дужче — повернули назад. В того, що підспівував, був непоганий голос, він не сфальшивив жодного разу — тим більше зненавиділа його Маруся. Вирішила, що стрілятиме спершу в нього, до того ж він був набагато огрядніший, отже, менше шансів промахнутися... Промахнутися?.. Вуста її аж здригнулися од внутрішнього усміху, бо пригадала, як поціляла недавно, і яким не був миттєвим цей спогад, вона враз заспокоїлась.

Знала вже, що не промахнеться нізащо.

А вони все не появлялися — мов топтались на місці. "Йдіть уже, йдіть!.." Ось знову зареготали — "Пауль!.. Йоган!" — вмить одіукнулася площа, і вони закричали у відповідь, перебиваючи один одного, наче гуси. Потім знову заграла гармошка, ще веселіше, а голос хвацько прилучився до неї. Грайлива мелодія понеслася над площею, відбиваючись од закіптюжених стін. "Перестаньте! Замовкніть!" — аж волало в Марусі, і вона щосили стиснула зуби, щоб не застогнати.

З’явились нарешті на висвітленій місяцем доріжці. Йшли, аж пританцьовуючи, і той, що співав, приклацував високо піднятими пальцями, сам собі диригуючи. Пройшли мимо, і Маруся вже дивилася їм у спини, бачила рогаті два шоломи, що ритмічно похитувались, і куценькі, в обтяжку, мундирчики, з прорізами над сідницями, й чоботи з широкими халявами, в які вони засовували магазини до автоматів, коли йшли в атаку. Вона ще подумала, що неодмінно треба буде обнишпорити чоботи, коли вороги вже лежатимуть, а тоді звела гвинтівку й прицілилася в отого вищого, що виклацував пальцями. І повільно натиснула на гачок.

Гвинтівка звично віддала їй у плече, а постріл ляснув так голосно й боляче, наче вона вперше стріляла. Вищий уже мовчки ступив іще раз і повільно став падати, все ще тримаючи піднесену руку,— Маруся вже не дивилася на нього, бо знала, що він уже мертвий, а, пересмикнувши блискавично затвор, вискочила на залиту світлом бруківку.

Нащо це зробила, не знала й сама. Якась сила, більша за обережність чи страх, кинула її вперед — зустрітися з живим ворогом,— лице в лице, очі в очі,— хай знає, хай бачить, хто його зараз уб’є,— вона щось вигукнула, хрипко і мстиво, а він, упустивши гармошку, крутнувся так, що аж шолом злетів з голови. "Майн гот!" — закричав він у жасі, і Маруся навскидку, майже не цілячись, вистрілила йому прямо в лице.

Він упав, як підкошений.

Маруся, важко дихаючи, все ще стискала гвинтівку, а над площею одлунювали її постріли, і, коли врешті затихло, з усіх боків лунали стривожені голоси. "Пауль!.. Йоган!.." — гукали щосили і ще щось кричали, а з протилежного боку, од Кобринських воріт, з шипінням злетіла ракета й повисла над серединою площі, плавлячись білою кулею.

Маруся кинула непотрібну тепер гвинтівку, метнулась до вбитих. Той, що грав, лежав на спині, й очі його блищали, як у живого. Вивільнила автомат, стала похапцем розстібу-вати широкий чорний ремінь із металевою білою бляхою, бо на ньому висіли два підсумки з магазинами, а стривожені різкі голоси неслися вже звідусіль і лунав, наближаючись, тупіт, і ракети злітали одна за одною, зависаючи прямо над нею. Німці якщо й не стріляли поки що, то лише тому, що не знали, що ці двоє вже мертві, й боялися поцілити своїх, і Маруся, знявши нарешті підсумки, кинулася до другого вбитого.

Тільки нагнулася, як затупотіло зовсім недалеко — попереду. От-от виткнуться німці й одразу ж її побачать, освітлену ракетами й місяцем, а їй ще треба перевернути вбитого, щоб дістати автомат і магазин до нього. Зрозумівши, що не встигне, Маруся побігла назад, вскочила в чорне провалля підвалу, полізла в тісний прохід, б’ючись щораз головою от гостре каміння. Вона перебігала з підвалу в підвал, перечіпаючись, падаючи, ранячи коліна й руки, а позаду вже знялась стрілянина, і повз неї, мимо підвалів, тупотіло раз по раз, наче вся Цитадель наповнилась німцями.

Нарешті Маруся вскочила до колишньої кухні. Мусила одразу ж сісти, бо серце аж заходилося, а в грудях не було, здавалося, нічого, крім пекучого полум’я. Сиділа, обіпершись спиною об стінку плити, хапала повітря широко розтуленим ротом і довго не могла звестися.

Потім підійшла до вікна. Над площею все ще злітали ракети і, описавши півколо, розбухали сліпучо, і в тому миготливому, аж примарному світлі металися постаті німців. І то поперед одної, то поперед другої постаті спалахував пульсуючий вогник: вони все ще стріляли, хоч не бачили ж напевне нічого. Ось мимо, вивалившись із Трьохарочних воріт, пробігла ціла колона фашистів, взвод, як не більше, і офіцер, що біг попереду, вимахував пістолетом, а в солдатів од світла ракет обличчя були сині, як у мерців. Маруся провела їх поглядом, одірвалася врешті од вікна, підійшла до чорніючого отвору колодязя: час ховатися. Німці не заспокояться, поки не прочешуть усі до одного приміщення, нишпоритимуть, мабуть, і вдень, тож Маруся прискіпливо подивилася, чи добре лежатиме солома на люкові, коли вона закриє його за собою, й аж тоді полізла вниз.

Вони таки й справді заходилися прочісувати каземати, навіть не дочекавшись дня. Стоячи на дні колодязя, Маруся чула приглушену стрілянину, вибухи гранат. Звуки ті помітно наближалися, німці, мабуть, швидко просувалися вперед, ось постріли стали різкіші й чутніші. Маруся стояла, задерши вгору обличчя, бо крізь вибухи й постріли їй учулися інші звуки, і вона довго не могла зрозуміти, що то таке. Аж коли той звук залунав над самісіньким люком, над головою, Маруся здригнулася: собака! Вони пустили собаку, і той узяв її слід.

Собака гавкав і гавкав, нетерпляче і люто, шкріб кігтями люк, Маруся похапцем узяла сумку, підхопила відро й пішла вузьким коридором углиб. І добре зробила, що не барилася: тільки завернула в бічний перший хід, як печера враз мов дихнула, штовхнула в спину згусклим повітрям, і довкола все застугоніло од вибухів. І хоч Маруся не вірила, що вони полізуть у колодязь,— покидають тільки наосліп

гранати, вона все ж приготувалася до зустрічі: поставила відро, звільнилась од сумки, взяла до рук автомат.

Вибухнуло ще двічі підряд. Потім якусь хвилину стояла поламана тиша, німці, мабуть, радилися, що робити далі, згодом до Марусі донісся голос. Хтось кричав у колодязь, Маруся спершу не могла розібрати, що він кричить, аж поки не виткнулася з-за рогу: німець вигукував "Сдавайс" і "Выходи". Він вигукував ті слова й вигукував, настирливий, наче папуга, аж поки не охрипнув, Маруся ж всміхнулась У відповідь, задоволено й мстиво.

Потім вони кинули ще дві гранати, построчили з автомата, мов забиваючи гвіздками. І Маруся подумала, що їй сюди більше не можна потикатися: вони або подбають, щоб люк більше не зсунувся з місця, або влаштують тут засідку.

Повісила через плече автомат, взяла знову сумку й відро, рушила обережно вперед. Куди йшла, не знала й сама, коридор вів усе далі й далі, часом звужуючись так, що Маруся ледь протискалася: по стінах знову скапували дзвінко краплини, ноги ковзалися на мокрій землі. Пахло вільгістю й цвіллю, темрява була важка та волога, вона аж налипала на руки, обличчя, і Марусі з часом стало здаватися, що і в грудях у неї сиро та чорно, тому так важко дихати, такою втомою налилося все тіло. Мріяла про сухішу місцину, де можна було б лягти відпочити, і, коли коридор раптом поширшав, розгалужуючись на два самостійні ходи, вона нагнулася й помацала підлогу.

Земля тут була наче трохи сухіша. Підмостивши сумку під голову, Маруся лягла й одразу заснула.

І вперше за оці неповні два місяці їй приснився Степан. Не мертвий — живий. Тільки йому було не двадцять чотири роки, а п’ять, хоч Маруся і знала, що він — її чоловік, і зовсім не дивувалася тому, що чоловік у неї — дитина. Якась жінка, з ніг до голови закутана в чорне, швидко вела

його за руку, а він, у коротеньких штанцях, у білесенькій маєчці, ледь устигав бігти за нею і все оглядався на Марусю. Маруся вже знала, що ота жінка назавжди забирає Степана, вона щосили поривалася вслід, але ноги її приросли до землі. Тоді вона хотіла закричати, гукнути когось на поміч, але голос у неї щез — вона тільки захрипіла так, що заболіло в горлі. Од безсилля, од жалю за Степаном вона заплакала так, як ніколи ще не плакала, і їй хтось наче сказав: "Та проснися ж! Проснися!" — і Маруся прокинулась.

Голова її аж розвалювалася, а обличчя було мокре од сліз. Вона ще довго лежала, безнадійно втупившись у темряву, а перед очима все плив отой сон: повільно розкручувався, мов стрічка з кінофільму, і чорна жінка зникала у безвісті, забираючи од неї Степана. Пригадала, як він помирав, як мучився в свої останні хвилини, й одразу ж звелася, й рушила вперед, навіть не поївши, хоч її уже й мучив голод. "Як знайдеш вихід, отоді й поїси!" — наказала собі, наче сторонній людині.

Пішла коридором, що вів праворуч, бо здалося, що там не таке затхле повітря. Коридор був іще вужчий, вужчий і нижчий — Маруся боляче стукнулася тім’ям об кам’яне нависле склепіння, й раз по раз їй доводилося протискатися боком, і слиз налипав на неї, та вона пробиралася все далі й далі, аж поки далеко попереду, мов за багато кілометрів, замерехтіло примарно і в обличчя їй наче війнуло свіжішим повітрям.

Пляма, спершу сіра й невиразна, поступово ставала чіткішою, яснішою, і по той бік угадувався якийсь рух, якісь наче тіні хилиталися на світлому тлі,— Маруся зупинилася, придивляючись, але так і не могла зрозуміти, що то таке. Поставила відро, поклала поруч сумку, зняла з плеча автомат.

Аж підійшовши майже впритул, зрозуміла, що то таке. Тіні були од кущів, які росли по той бік отвору — вузького, в зріст людини, загратованого проходу. Грати поіржавіли настільки, що Маруся могла б їх легко зламати, якби захотіла. Вона виглянула обережно назовні і за

десяток метрів попереду, на широкій, оточеній високими деревами галявині, побачила кілька великих возів і поміж ними повно солдатів. Одні були в мундирах, інші голі по пояс, а деякі зовсім у трусах — це була якась німецька частина, що зупинилася на відпочинок, скорше на обід, бо Маруся помітила й кухню, над якою вився димок. Світило ясне сонце, повівав вітерець, зеленіла смарагдово трава, вирувало веселе життя, а за плечима Марусиними було вузьке підземелля з чорною, як у могилі, пітьмою, і воно вело у безвихідь, у смерть. І так захотілося Марусі полежати на отій он траві, поніжитись на сонці, подихати свіжим повітрям. І Маруся подумала, що вона може діждатися, поки німці заберуться з галявини, і вибратися з підземелля... Вона одразу насупилась, проганяючи спокусливі думки, і вже іншими, сухими й гарячими очима подивилася на галявину. Вибрала найбільший гурт німців, прицілилась і, відсікаючи собі дорогу до рятунку, до втечі, вдарила довгою чергою.

Не спускала пальця з гашетки, аж поки скінчилися набої.

Сухо клацнув затвор, автомат перестав труситися в руках, з його короткого дула стікав сизий димок, а на галявині все перемішалося так, ніби не одна людина — щонайменше рота вела прицільний вогонь. Лежали вбиті, повзали поранені, кричали, розбігаючись, ті, що вціліли, ховалися за вози, за дерева,— і вже перші постріли залунали звідтіль, хоч німці, мабуть, ще не бачили, звідки і хто по них стріляв. Маруся могла б іще вбити кількох, але набої їй потрібні були для Цитаделі, тож вона, змінивши магазин, подалася в печеру.

Стрілянина густішала, кулі почали залітати й сюди. Ось одна цьвохнула побіля скроні, а друга шарпонула волосся,— Маруся побігла, тримаючись рукою стіни. На грудях Її теліпавсь автомат, позаду сумка, вода вихлюпувалася з відра, але вона не зупинилася, бо німці наткнулися вже на прохід і стріляли просто в нього.

Її врятувало тільки те, що підземний коридор, яким вона бігла, був звивистий.

. Згодом стрілянина вщухла. Погоні, здається, не було, німці, .мабуть, зрозуміли одразу, що у вузькому підземеллі один зуміє перестріляти стількох, на скільки вистачить у нього набоїв, і не квапилися помирати, але вони, звісно, той хід так не залишать — Маруся це знала напевно. І, коли згодом здригнулася земля і лункий гуркіт прокотився підземеллям, Маруся відчула похмуре якесь задоволення, хоч вихід на галявину був для неї тепер остаточно відрізаний.

Пройшла ще трохи, до розгалуження, й сіла: мусила хоч трохи поїсти, та й захотілося пити. У відрі лишилося трохи води, майже на денці, Маруся її швидко випила, запиваючи суху кашу, але не дуже журилася, бо мала надію ще цієї ночі пробратися до Муховця, а на крайній випадок їй лишалися стіни, з яких можна злизувати вологу.

Поївши, Маруся дбайливо закрила сумку, щоб не просипати жодної крихти дорогоцінної їжі. Зігріта нещодавним боєм, вона не відчувала холоду, хоч затхла погрібна сирість обступила її з усіх боків, липла до тіла,— вона аж здригнулася при одній лише думці, що їй уже не дано вибратись із підземелля, що тут вона й помре, і перед нею, як сонячний поблиск, знову промайнула залита сонцем галявина, і високі дерева, й смарагдова трава. "Годі!" — наказала суворо Маруся й різко звелася: треба йти, поки зовсім не розклеїлась.

Вона знайшла ще один вихід, коли вже стала втрачати всяку надію. Підземелля петляло то туди, то сюди, весь час розгалужуючись, воно ніби все глибше'й глибше западало донизу, кілька разів Марусі доводилося навіть брести по коліна у затхлій стоячій воді, а одного разу наткнулася на завал і повернула назад. Ноги гули од утоми, хотілося лягти й непорушно лежати... хоч хвилину полежати... та вона йшла і йшла, наказуючи собі, своєму тілові натомленому, що, поки не вибереться назовні, відпочинку не матиме. Під кінець їй уже стало здаватися, що підземним норам оцим не буде кінця.

Вибралася на поверхню аж на світанку. Хоча не могла напевно сказати, скільки часу минуло відтоді, як вона стріляла по німцях, що були на галявині,— їй здавалося, що вічність.

Це була велика діра. Може, вона утворилася від вибуху снаряда, а може, захисники Цитаделі пробили її, тільки дірка зяяла прямо над головою, а під нею височіла ціла гора з цегли, так що Маруся без особливих зусиль видерлася вгору.

Потрапила в підвальне приміщення. В бік цитадельної площі воно сіріло великою аркою, в отаку арку на початку війни вдерся ворожий танк та й став чавити поранених, а навпроти були невеликі вікна, схожі на амбразури: з них і відстрілювалися захисники Цитаделі. Тут теж валялися стріляні гільзи, обгоріле ганчір’я, цілі гори цегли, бічна стіна зяяла великим проваллям. Маруся заглянула туди: у величезній дірі понуро сіріли стіни першого поверху.

Повернулася до арки, виглянула обережно на площу.

Швидко розвиднювалося, площа виринала, ніби з туману, Марусі не багато треба було часу, щоб роздивитися, куди вона втрапила: прямо перед нею горбилися руїни комендатури, отже, вона вибралася поблизу Холмських воріт. Глянула праворуч і одразу ж побачила двох німців: вони йшли, схожі більше на опудала, аніж на людей, рогаті шоломи на них волого тьмяніли. Німці рухалися в її бік, Маруся запросто могла б зрізати їх однією чергою, але вона мала не тільки їх убити, а й забрати в них набої до автомата, а надворі ж було вже зовсім видно. До того ж вона не хотіла, щоб німці одразу ж знайшли і цей хід до підземелля, вона вже надумалася, як обдурити ворогів і знешкодити їхнього собаку, тому й не стала стріляти, а одступила вглиб.

Вони пройшли, повільно й якось аж натомлено, і Маруся мимохіть подумала, що ці двоє не схожі на тих, яких вона вбила,— ті були аж занадто веселі, а ці мов вертаються з власного похорону. Зачекавши,

поки вони відійдуть подалі, Маруся знову спустилася в підземелля: хоч як їй хотілося пробути цей день у сухому і світлому приміщенні, вона не могла ризикувати. Не сходила навіть до Муховця по воду, хоч іще можна було туди пробратися, щоб не зіткнутися випадково з ворогом.

Пожувавши каші, підмостила під голову сумку, лягла.

Спала погано, бо весь час мерзла. Часто просиналася, заходжувалася розтирати плечі, руки, ноги, що аж дубіли, і, трохи зігрівшись, знову падала в дрімоту, тривожну та неспокійну: їй усе здавалося, що діра може якось завалитись і вона вже не вибереться на поверхню.

Врешті не витримала: встала, пішла в тому напрямі.

Був у розпалі ясний сонячний день. Навіть сюди, у підвал, щедро лилося світло, Маруся пірнула в нього, як у ласкаву ріку, одмиваючись од сирості та підземної темряви, Що, здавалося, аж поналипала на неї. Коли ж трохи зігрілася, то вирішила, що назад не полізе. Пробралася в сусіднє приміщення, знайшла вільну місцину поміж цеглою й стіною, примостилась, зібгалася і, зігріта, заснула.

І проспала до пізнього вечора.

Розплющивши очі, довго не могла втямити, де вона й що з нею. Було вже темно: вона спершу подумала, що лежить у підземеллі, та нараз пригадала, як вибралася звідти ще вдень. Звелася, прислухалась: було дуже тихо, тільки з боку цитадельної площі чувся якийсь шурхіт, ніби хтось підмітав мітлою, він наближався, ось залунали приглушені голоси, повз підвал, наче безплотні тіні, просунули дві постаті в шоломах.

Маруся почекала ще трохи, потім узяла порожнє відро: мусила насамперед запастися водою, бо не знала, скільки доведеться пробути в підземеллі після чергового полювання. Вибралася обережно через одне

з вікон, постояла, вдивляючись та прислухаючись, спустилась до річки, піддерева, у тінь.

Ще раз умилася, жалкуючи, що не має хоч шматочка мила, щоб помити й голову. Густе волосся її збилося в страхітливу кучму — Маруся звично подумала, що сказав би Степан, аби оце її вгледів, і одразу ж закусила вуста, щоб не заплакати, й, сердита на себе, швидко набрала води, піднялася до казематів. Уже під казематом, пірнувши в тінь, поставила відро. По цей бік таки й справді нікого не було, патрулі ходили тільки в Цитаделі, отже, вона, якщо їй пощастить, може здійснити свій задум. Маруся довго й прискіпливо вивчала стіну навпроти й вікно, в яке вилізла, щоб запам’ятати, бо тоді ніколи буде роздивлятися та шукати, побачила гілку, поклала її навпроти вікна.

Спустила в підземелля відро, віднесла йрго якомога далі, поклала поруч і сумку. І з самим автоматом вибралася нагору.

Уже зовсім стемніло. Місяць мав зійти пізніше, але Маруся вирішила не чекати на нього, бо тепер у неї був автомат, а не гвинтівка, до того ж у темряві вона буде не такою помітною. Вибравшись знову на зовнішній обід каземату, вона пішла вздовж стіни, в протилежному од Холмських воріт напрямі. Кроків за двісті знову пролізла в підвальне вікно. Тут було повно каміняччя й заліза, їдкий запах горілого навіки в’ївся в закіптюжені стіни. Щоб не впасти та не поранитись, Маруся змушена була щоразу нахилятися, і їй під руку попадалися то цеглина, то гостре залізо, то якесь лахміття.

Пробралася до арки, причаїлася, стала чекати. Патрулі просунули мимо насторожено й тихо, вони весь час оглядалися й тримали автомати напоготові, Маруся могла б їх скосити в спини, але вона хотіла, щоб вони побачили свою смерть, і тому стала чекати, поки вони не повернуться. Ось вони зупинилися, трохи постояли, наче вагаючись, повернули назад.

Підходили все ближче й ближче. Марусі здалося, що вона навіть чує, як вони дихають, вона вся подалася вперед. Зненацька в них позаду щось різко стукнуло, вони обоє крутнулися, наставивши туди автомати. З підвалу вистрибнуло щось біле й довге, подалося в бік церкви. Німці заджеркотіли сердито: лаяли, мабуть, кота, який отак їх налякав, хтось із них навіть розсміявся нервово, а коли обернулися, то, мабуть, заклякли од жаху,— прямо перед ними стояла чорна постать з автоматом у руках.

Маруся дала чергу, і один із них одразу впав, а другий ще встиг вистрелити, потім зойкнув, упустив автомат, зігнувшись, метнувся в підвал. Маруся сіконула йому вслід, але, мабуть, не поцілила, бо німець гупотів уже там, усередині.

Площа враз ожила, освітилася густо ракетами, звідусіль залунали голоси, а потім посипалися постріли. Маруся підбігла до вбитого, поспіхом забрала магазини з набоями, кинулася в підвал. Пробралась у вікно і, трохи пробігши по зовнішньому ободові в бік Холмських воріт, залягла під стіною.

Так і є, вони одразу пустили собаку.

Гавкіт лунав ближче й ближче, Маруся звелася на ліктях, прислухаючись, а довкола, в тривожному світлі ракет, витанцьовували дерева й хиталися тіні. Ось попереду, з того самого вікна, через яке вона щойно вилізла, метнулася розпластана тінь, помчалася прямо на неї. Маруся швидко прицілилась, натиснула на гашетку.

Пролунало болісне вищання, тінь покотилася по землі, затіпалася конвульсивно на місці. З вікна, з якого вискочив собака, одразу бризнуло вогнем. Кулі вп’ялися в землю перед самісіньким обличчям Марусиним, їй запорошило очі,— відповівши короткою чергою, вона зірвалася й щодуху побігла побіля стіни. Побачила гілку, скочила у вікно.

Другого собаки в них, мабуть, не було, бо вони в ту ніч так і не натрапили на цей вхід у підземелля. І Маруся ще кілька разів користувалася ним, аж поки вони таки його розшукали і завалили камінням, і тоді знову почалися важкі її мандри підземні, в непроглядному морокові, в плісняві й сирості, в холоді й голоді, бо сумка швидко спорожніла, й не було навіть надії її чимось поповнити. І була ще одна щілина, а може, й дві, крізь які вона вибралася на поверхню,— тільки для того, щоб убити ще кілька ворогів і знову пірнути в морок, знову брести безконечним вузьким коридором, тримаючись рукою стіни. Ходила отак з дня у день, з ночі в ніч, уявлення навіть не маючи, світить зараз сонце чи місяць, ходила й не знала, що вона вже стала похмурою й страшною легендою, що німці охрестили її "патлатою", "відьмою", "фрау міт автомат" і, вирушаючи до Цитаделі, потай моляться, щоб не зустрітися з нею, бо кожна зустріч кінчалася смертю. Що вона стала для них нічним страхіттям, жахливим привидом, породженим самими руїнами, і їм уже часом здавалося, що, поки стоятимуть оці подовбані, зранені, сотні разів розстріляні стіни, дотй й виходитиме на нічне своє полювання ота страхітлива жінка.

Зараз уже неможливо встановити точно, коли вона загинула. Одні кажуть, що вона перестала з’являтися ще у вересні, інші ж твердять, що стріляла і в жовтні, а треті називають навіть грудень, хоч я останньому не дуже йму віри: не можу собі уявити, щоб людина отак довго протрималася без їжі, гниючи живцем у сирості й цвілі. Маруся загинула найскорше у вересні, коли німці позавалювали кожну дірку, кожну щілину, і вона була живцем похована в жахливому отому підземеллі. Я не знаю, що вона бачила в свої останні хвилини, але чомусь хочеться вірити, що вона знайшла іще один отвір, хай зовсім манюсінький — ледь руку просунути, і побачила сонце, і довго стояла, прикипівши обличчям та заплющивши очі, бо одвикла од світла. А коли їх розплющила, то побачила ворожих солдатів і, не завагавшись навіть і на мить, боячись, що вони от-от зникнуть просунула в отвір автомат і тиснула на гашетку, аж поки скінчились набої.

І то були останні постріли Брестської фортеці.